

НІКІТІН Ю. В., ТОПЧІЙ В. В., ГРИЦЮК І. В.

**ІСТОРИЧНО-ПРАВОВЕ СТАНОВЛЕННЯ БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА
ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР**

**HISTORICAL AND LEGAL FORMATION OF PUBLIC SECURITY
AND COMBATING CRIME: UKRAINIAN AND EUROPEAN DIMENSION**

Актуальність статті полягає в тому, що питання, що стосуються проблеми історично-правового становлення безпеки суспільства та протидії злочинності як на теренах України, так і в світі, мають велике значення для теорії кримінології, кримінального права, соціології, політології та правозастосовної діяльності правоохоронних органів, суду, прокуратури та громадських організацій. Проблема набуває ще більшої актуальності у зв'язку зі удосконаленням законодавства, у цій сфері. У статті досліджуються засади історично-правового становлення безпеки суспільства та протидії злочинності: український та європейський вимір. Автор аналізує існуючі погляди українських та європейських вчених на основоположні засади зародження основ безпеки в європейських країнах щодо громадян, суспільства та держави, а також законодавчі основи створення та діяльності правоохоронних органів. Показана необхідність створення поліції як спеціального органу, який протидіє злочинності та забезпечує безпеку громадян та суспільства. Показано, що безпека – це такий стан суспільних відносин, у якому можуть розвиватися здібності та реалізовуватися соціально значущі потреби та інтереси людини та громадянина, захищені від загроз його конституційним правам і свободам, матеріальним, інтелектуальним та духовним цінностям суспільства, забезпечується державний суверенітет і територіальна цілісність, функціонування конституційного устрою держави. Аналіз історико-правових аспектів генезису протидії злочинності в системі безпеки українського суспільства показав, що ступінь криміналізації суспільства в різні історичні періоди залежав від багатьох факторів: політичних, економічних, соціальних, релігійних, морально-психологічних, зміни владу, залежність української громади від різних держав (часто не лише з різними внутрішньополітичними, а й зовнішньополітичними поглядами), нерозвиненість державного управління та правоохоронних органів та громадських організацій. Необхідно розробити концепцію боротьби зі злочинністю, яка враховує фундаментальні принципи безпеки громадян, суспільства і держави, зокрема, глобалізацію економічних відносин, активізацію транснаціональної злочинності та загострення військово-політичних конфліктів, у різних частинах світу і, зокрема, біля кордонів України.

Ключові слова: безпека, суспільство, протидія злочинності, поліція, європейський вимір.

The relevance of the article is that issues related to the historical and legal security of society and combating crime in Ukraine and in the world are of great importance for the theory of criminology, criminal law, sociology, political science and law enforcement, courts, prosecutors and public organizations. The problem becomes even more relevant in connection with the improvement of legislation in this area. The article explores the principles of historical and legal formation of public security and combating crime:

© НІКІТІН Ю. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права та кримінології (Університет державної фіскальної служби України)

© ТОПЧІЙ В. В. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, директор (Навчально-науковий інститут права Університету державної фіскальної служби України)

© ГРИЦЮК І. В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики (Університет державної фіскальної служби України)

the Ukrainian and European dimensions. The author analyzes the existing views of Ukrainian and European scientists on the fundamental principles of the emergence of security foundations in European countries in relation to citizens, society and the state, as well as the legislative basis for the creation and operation of law enforcement agencies. The need to create a police as a special body that counteracts crime and ensures the safety of citizens and society is shown. It is shown that security is a state of social relations in which abilities can develop and socially significant needs and interests of a person and a citizen can be realized, protected from threats to his constitutional rights and freedoms, material, intellectual and spiritual values of society, state sovereignty and territorial integrity, the functioning of the constitutional structure of the state are ensured. Analysis of historical and legal aspects of the genesis of combating crime in the security system of Ukrainian society showed that the degree of criminalization of society in different historical periods depended on many factors: political, economic, social, religious, moral and psychological, change of power, dependence of the Ukrainian community on different states (often not only with different domestic political, but also foreign policy views), underdevelopment of public administration and law enforcement agencies and public organizations. It is necessary to develop a concept of combating crime, which takes into account the fundamental principles of security of citizens, society and the state, in particular, the globalization of economic relations, the intensification of transnational crime and the aggravation of military-political conflicts in different parts of the world and, in particular, near the borders of Ukraine.

Key words: *security, society, crime counteraction, police, European dimension.*

Постановка проблеми. Питання, що стосуються проблеми історично-правового становлення безпеки суспільства та протидії злочинності як на теренах України, так і в світі, мають велике значення для теорії кримінології, кримінального права, соціології, політології та правозастосовної діяльності правоохоронних органів, суду, прокуратури та громадських організацій. Проблема набуває ще більшої актуальності у зв'язку зі удосконаленням законодавства, у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами характеристики безпеки людини, суспільства, держави займалися як вітчизняні так і зарубіжні вчені: М.Х. Бунге, І.В. Платонова, М.І. Бажанов, О.М. Бандурка, І.Г. Богатирьов, В.І. Борисов, В.В. Василевич, П.А. Воробей, Н.О. Гуророва, В.В. Голіна, І.М. Даньшин, Г.В. Дідківська, А.І. Долгова, О.М. Джужа, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, Л.Ф. Коженювські, В.В. Крутов, В.А. Ліпкан, О.М. Литвинов, М.І. Панов, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, В.В. Топчий, В.І. Шакун та інші. Проте опубліковані дослідження торкаються окремих аспектів цієї проблеми і до цього часу зазначена проблема не знайшла свого належного вирішення.

Мета статті є дослідження історично-правового становлення безпеки суспільства та протидії злочинності в українському та європейському вимірі.

Основні результати дослідження. З прадавніх часів загроза людському існуванню тісно пов'язана із почуттям страху, що є сутністю людського життя. У міфах та легендах, метафорично узагальнюючих людські побоювання, страх показаний як явище, що відбувається у часі, просторі та громадських місцях, в яких людина ставала жертвою страху. Але разом з тим, міф, як певний зміст якоїсь ситуації, інтерпретує значення подій і допомагає їх упорядкувати, усуваючи невпевненість в собі, впоратися із життєвими проблемами, пропонує модель поведінки (герої, святі), встановлює правила суспільної поведінки [1, с. 5–6]. Історія розвитку слов'ян, греків, римлян, інків відображає вірування, ритуали, які застерігають від загроз [2, с. 11] та виокремлюють екзистенціальну потребу безпеки, яка була основою боротьби за владу, що у всьому світі ведеться у політичній, військовій та економічній сферах. Почав розвиватися інститут забезпечення безпеки політичного устрою, суспільства і людини задля всебічного задоволення їхніх інтересів і потреб.

Зародження кримінологічних ідей, зокрема в сфері безпеки, простежуються в поглядах Аристотеля (384–322 рр. до н.е.). Так, у своїй праці «Політика» він зазначає «Якщо нам відомі причини, що призводять до загибелі державних устроїв, то ми тим самим знаємо і причини, що обумовлюють їх схоронність: протилежні заходи призводять до протилежних дій» [3, с. 544], висловлюючи таким чином свої погляди на природу злочинності і покарання за злочин.

Кримінологічне значення мають погляди Томаса Гоббса (1588–1679 рр.) та Джона Локка (1632–1704 рр.), які відмічали вплив соціального середовища на формування особистості. Людина вибирає одне з двох: або безпеку і водночас абсолютне підпорядкування, або необмежену

свободу і анархію та пов'язану з цим постійну загрозу для свого життя. Повсякденний стан однак не є періодом повної атомізації осіб. У праці «Досвід про людський розум» Дж. Локк обґрунтовує необхідність встановлення для всіх однакових правил життєдіяльності, які б забезпечувались правосуддям з метою запобігання злочинів. Антигромадська поведінка людини створюється шляхом міркувань та соціальних зв'язків особи, які, на її погляд, забезпечать осоисту безпеку та оточуючих. Всі людські дії є обумовленими, визначаються необхідністю, тобто можливе і їх причинне пояснення. На цих поглядах почав базуватися соціологічний напрямок кримінології.

Що ж стосується появи інституту безпеки на теренах сучасної України, то він припадає на X–XIII ст.. Територія Русі стає місцем зіткнення трьох великих етнічних масивів: племен, які прийшли з євразійських степів, Північно-Західної Європи, та корінної трипільської культури. У цих поселеннях відбувалися сутички, бо одні завойовували місця для проживання, а інші – місцеve населення, боронили себе і майно [4, с. 36–46; 5, с. 12–13, 33–39]. Для забезпечення безпеки розрізнені руські феодали починають об'єднуватися навколо Києва. Участь у забезпеченні спільної безпеки, ведення мирних посольських переговорів із сусідами, забезпечення збору податків та врегулювання при цьому питань безпеки підданих дає підстави вважати, що суспільство Київської Русі не тільки усвідомлювало необхідність забезпечення своєї безпеки (зовнішньої і внутрішньої), а й здійснювало певні дії задля забезпечення безпеки свого князівства [6, с. 254–268; 7, с. 204].

Наступним кроком у забезпеченні безпеки Київської Русі став договір з Візантією 944 р. В цьому «клятвенно-верительном тексті» Русь підтвердила свій політичний і торгівельний статус у Візантії, заручилась союзницькими стосунками у протидії загарбницьким намірам з боку інших держав, здобула офіційне визнання свого впливу на Північних берегах Чорного моря, а також у гирлі Дністра.

Аналіз правових норм цього періоду і, зокрема, поняття «злочину» дають підстави вважати, що в його визначенні існувала низка особливостей. Так, у «Руській правді» злочин носить назву «обиды», і злочином було заподіяння матеріальної, фізичної чи моральної шкоди. Значної різниці в той період між цивільною і кримінальною провиною не існувало, і тому будь-яка провина, яка підпадала під їх ознаки, в звичаєвому праві вважалася злочином [8, с. 120–121]. Злочини в «Руській правді» та інших правових пам'ятках X–XII століть, в плані нашого дослідження, можна поділити на види:

1. Злочини проти княжої влади (серед них особливе місце посідають діяння, пов'язані із організацією повстань, а також участю в повстаннях проти князя).

2. Злочини, пов'язані з порушенням васальної вірності.

3. Злочини проти особи (життя і здоров'я), серед них вбивство в сварці і вбивство при розбої. Нанесення побоїв вважалось більш тяжким злочином, ніж нанесення ран зброєю.

Виконання судових рішень князя та дотримання правопорядку здійснювалось князівською дружиною. Дружини виконували роль охорони князя, порядку, дотримання князівських розпоряджень і виконання рішень князівського суду. Вони стежили за «смердами» і «народним ополченням» [9, с. 86–87]. Таким чином законодавство в першу чергу захищало князя, його безмежну владу, а вже потім підданих.

Наступним періодом у розвитку правових засад безпеки українського суспільства можна вважати XIV – першу половину XVII століть. У цей період у Західній та Східній Європі проходить активний процес створення національних держав, що зумовлює подальший соціально-економічний розвиток кожної країни, а також зародження відповідних владних структур і заходів щодо забезпечення безпеки громади та державності.

Що стосується Європейських країн, то основи безпеки формувалися з початку XIII ст. в документах про заснування міст. В них, зокрема визначалися види злочинів, за які злочинця судив в'їт, а іноді і види покарання, які той міг призначати. Безпеку громадян і суспільства здійснювала муніципальна поліція, до якої входили правоохоронні органи та міські управління. Правовою основою їх діяльності було муніципальне право. Імунітет, що надавався містам засновницьким актом, створював з них окрему судову область із своїми власними установами. Так, наприклад у 1342 р. привілей Казимира Великого (король Польщі у 1333–1370 рр.) надав право міській раді Кракова приймати судові рішення (*iudicium bannitum*), які стосувалися: 1) запису боргових зобов'язань та заборгованості; 2) заснування товариств; 3) укладення та виконання угод купівлі-продажу; 4) надання гарантії поділу, уповноважень, призначення представників; 5) справ щодо вексельних і кредитних; 6) встановлення цін; 7) встановлення та пильнування мір та ваг; 8) заповітів; 9) справ опіки над сиротами; 10) юрисдикції щодо іноземних купців; 11) прийо-

му громадян; 12) пильнування за порядком в місті; 13) фіскальна політика; 14) штрафування; 15) укладення договорів між містами; 16) створення статутів [10]. Магдебурзьке право запроваджувало нові підходи до повинності (частина натуральних зборів з міського населення замінювалася на грошові збори з торгівлі та промислів). Міста формально виходили з-під юрисдикції королівських чи великокнязівських намісників. Їх компетенція переходила до призначеного урядом війта, який ставав тепер на чолі магістрату – органу міського самоврядування. Врегульованя правових стосунків між Польсько-Литовськими князями і Київською Руссю здійснювалось завдяки литовсько-руським соймам (1401, 1413, 1446, 1566 рр.), що безперечно вплинуло на розвиток права в Київській Русі. Союми знайшли своє відображення в кодексі шляхетського права – «Литовському статуті». На українських землях при магістраті вводилися дві колегії: – лаву (суд у кримінальних справах) і раду (адміністративний орган і одночасно суд у цивільних справах). Протягом XIV–XV ст. Магдебурзьке право одержали Львів (1356 р.), Кам'янець (1374 р.), Санок (1389 р.), Луцьк (1432 р.), Кременець (1438 р.), Житомир (1444 р.), Київ (1494–1497 рр.).

У XV ст. об'єднання навколо Москви супроводжувалося реорганізацією адміністративно-господарського апарату колишніх удільних князівств, створенням централізованої державної системи управління, кодифікацією загальноросійського феодального права (Судебник 1497 р.), військовими та фінансовими реформами.

В середині XVI ст. основою оновленого державного апарату, який опікувався безпекою громади стали військові й адміністративні органи Запорізької Січі. Найвищим органом влади вважалась Військова (Генеральна) рада, яка вирішувала найважливіші політичні, військові і господарські питання. Судочинство здійснювалось Генеральним Судом, який застосовував так зване «Козацьке право». Воно ґрунтувалося на звичаєвому праві та вже відомих на той час нормах «Руського права», Статуту Великого князівства Литовського 1529 р., Статуту 1588 р. тощо [11, с. 1–19, 209–239, 442–459; 12, с. 118].

Відтак на теренах України (Лівобережжі та Правобережжі) почало існувати справжнє розмаїття законодавств. Поряд з Литовським статутом, який, на думку І. Яремко та О. Гуржія, увібрав у себе поточне законодавство, постанови судів, звичаєве право Литви, України, Росії, Німеччини [13, с. 146], діяло Магдебурзьке право та похідне від нього Хелмінське право (від назви міста Хелма – Холма) [14, с. 437–438]. З 1730 р. в Україні у судочинство була впроваджена «Інструкція» гетьмана Д. Апостола, в основі якої лежали Литовський статут і Магдебурзьке право. Статут визнавався головним кодексом при розгляді цивільних і кримінальних справ.

Види покарань були досить різноманітні. Серед них: безпека короля чи пана (замах на життя, бунт, зрада, допомога ворогам); проти релігії (богохульство, відступництво, перехід у ересь, чародійство); проти майнової недоторканості можновладців (грабунок, підпали, розбій, крадіжка, пошкодження чужого майна); проти життя і тілесної недоторканості особи (вбивство, безцезта, образа, наклеп) тощо. З одного боку, покарання передбачало відшкодування збитків, а з іншого – караність за злочин та страх для інших [15, с. 456–457].

У кінці XVIII ст. правобережжя України увійшло до складу Російської імперії, і всі правовідносини почали врегульовуватися царськими грамотами й «іменними» указами, постановами сенату та інших вищих органів влади. Значну роль в історії законотворчості відіграло «Соборное Уложение» 1649 р., яке мало двадцять п'ять глав, що визначили значне коло питань стосовно державної влади та її захисту, судочинства, кримінального і цивільного права, фінансів тощо.

Протидії злочинності була присвячена глава XXI «О разбойныхъ и о татинныхъ делахъ», де в статтях 1, 3 визначено державний орган «Разбойный Приказъ», який «въдять» «разбойныя и убійственныя и татинныя дѣла» і якому були підлеглі у забезпеченні правопорядку Губні Старости, «целовальники» і в окремих випадках Воеводи та приказні люди [16, с. 280]. У 1718 р. для протидії злочинності створено поліцію. Наше дослідження дає підстави говорити, що під терміном «поліція» у XVIII – XIX ст. розуміли певний виконавчий поліцейський персонал та поліцейські установи, які охороняли життя, здоров'я, майно, суспільний порядок та публічну безпеку.

Наступним кроком у розбудові поліцейської системи було створення у 1721 р. Московської поліцмейстерської канцелярії, яка «крождает добрые порядки и правоучения... препятствует дороговизне... производит чистку на улицах и в домах... предостерегает все приключившиися болезни... призирает нищих, больных, увечных и прочих неимущих... защищает вдовиц, сирот и чужестранных по заповедям Божьим... воспитывает в целомудренной чистоте и честных науках...» [17, с. 172]. При канцелярії почав діяти орган політичної поліції – Тайна канцелярія. Розроблено функції і компетенції поліції на місцевому, губернському рівні: у 1775 р. засновано «Учреждение для управления губернией», а в 1772 р. – «Устав благочиния». З цього часу інсти-

тут поліції поділявся на чотири підрозділи: виконавчу поліцію, поліцію безпеки, поліцію благополуччя, господарську поліцію. У цей період формується поліцейське право, яке досліджували І. Платонов (проф. Харківського університету), М. Бунге (проф. Київського університету).

На розвиток науки про безпеку значний вплив справили також праці зарубіжних вчених, зокрема Іогана Г.Г. фон Юсті, Й. фон Зонненфельса, Я.Ф. фон Більфельда, Н. Деламара, А.-Ж. дю Плессі Рішельє, Д. Неттельбладта, І. Локценія, Ш.Л. Монтезьє, Т. Мора, Л.А. Мураторі.

На основі аналізу праць науковців можна стверджувати, що в XIX ст. під поліцейським правом розуміли внутрішнє державне управління, яке передбачало не тільки заходи з охорони порядку та безпеки, а й із забезпечення подальшого розвитку матеріальних благ і духовних цінностей суспільства [18, с. 77].

Варто зазначити, що на розвиток вітчизняних теоретичних засад протидії злочинності та безпеки суспільства, на зростання ролі поліцейського апарату значний вплив мав і зарубіжний досвід. Так, зокрема, в Англії ще у XVIII ст. при Парламенті був створений орган (Parliamentary Boards), який забезпечував успішну діяльність поліції через аналіз знань про життя громадян.

У Франції на рівні з міністерством внутрішніх справ уперше в світі була започаткована політична поліція, яка займалася розкриттям змов проти уряду, запобіганням незадоволенню народу діями влади.

У Німеччині поліція поділялась на державну та громадську. Громадська поліція створювалась у тих містах, де нараховувалось не менше 1500 мешканців, і захищала інтереси громади. Очолював її бургомістр. Державна поліція опікувалась протидією злочинності на всій території Німеччини.

Отже, в багатьох європейських державах у XIX ст. також була визнана необхідність створення поліції як спеціального органу, який протидіє злочинності та забезпечує безпеку громадян та суспільства.

Висновок. Можна наголосити, що безпека – це стан суспільних відносин, при якому можуть розвиватися здібності та реалізовуватися соціально значимі потреби й інтереси людини і громадянина, захищені від загроз його конституційні права та свободи, забезпечуються матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності суспільства, державний суверенітет і територіальна цілісність, функціонування конституційного устрою держави.

Аналіз історичних і правових аспектів генезису протидії злочинності в системі безпеки українського суспільства засвідчив, що ступінь криміналізації суспільства в різні історичні періоди залежав від багатьох факторів: політичних, економічних, соціальних, релігійних, морально-психологічних, змінюваності влади, залежності української громади від різних держав (часто не тільки з різними внутрішньополітичними, але й зовнішньополітичними поглядами), нерозвиненості державного управління і правоохоронних органів та громадських організацій.

Необхідно розробити концепцію протидії злочинності, в якій врахувати основоположні засади безпеки громадян, суспільства та держави, зокрема глобалізацію економічних відносин, активізацію транснаціональної злочинності та загострення воєнно-політичних конфліктів у різних кутках світу і, в тому числі, поблизу кордонів України.

Принципи забезпечення безпеки – це основоположні, керівні ідеї і засади забезпечення безпеки правовими методами. Вони безпосередньо впливають на всю систему безпеки – суб'єкти, засоби, структуру, кадри, процес забезпечення безпеки, запобігання небезпечному стану (криміналізації суспільства).

Список використаних джерел:

1. Bellinger G.J. Leksykon mitologii. Mity ludow i narodow swiata. Warszawa : MUZA SA, 2003. С. 5–6.
2. Korzeniowski L.F. Podstawy nauk o bezpieczenstwie. Wydanie II. Warszawa : Difin, 2017. С. 11.
3. Аристотель. Политика : Соч. в 4-х томах. Т. 4. С. 544.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т. / М.С. Грушевський; (редкол. : П.С. Сохань (голова) та ін.). К. : Наукова думка, 1991–1998. (Пам'ятки історичної думки України). Т. 1: До початку XI віка. 1991. 736 с.
5. Історія України / [кер. автор. кол. Ю. Зайцев]. [2-е вид., зі змін.] Львів : Світ, 1998. 488 с.
6. Памятники Русского права / (под. ред. С.В. Юшкова). Вып. 1 : Памятники права Киевского государства. X–XII вв. / (сост. А.А. Зимин). М. : Госюриздат, 1952. 287 с.
7. Menander Protector. Fragmenta Historicorum Graecorum, vol. 4. Parisiis, editore Ambrosio Firmin Didor [Menander] P. 204.

8. Юшков С.В. История государства и права СССР : 4-е изд. М. : Госюриздат, 1961. Ч. 1. 680 с.
9. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права : 5-е изд. СПб. Киев : Н.Я. Оглоблин, 1907. 694 с.
10. Bogucka M., Samsonowicz H. : Dzieje miast I mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław : Zakład Narodowy imienia Ossolinskich, 1986, s. 63.
11. [Акронім] А. Д-ский. Система карательных мер в Запорожье. Киевская старина. 1893. Т. 40. Январь. С. 1–19; февраль. С. 209 – 239; март. С. 442–459.
12. История государства и права Украинской ССР : в 3 т. / ред. кол. : Б.М. Бабий (гл. ред.) и др. К. : Наукова думка, 1987. Т. 1 / авт. тома Бабий Б.М., Гончаренко В.Д., Греков И.А. и др. / 1987. 317 с.
13. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. К. : Основи, 1996. 222 с.
14. Юшков С.В. История государства и права СССР: (учебник) / 2-е изд., дополн. и перераб.). М.: Юрид. изд., тип. Кр. Пролетарий, 1947. Ч. 1. 767 с.
15. Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов. *Киевская старина*. 1888. № 9. С. 456–457.
16. Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича. [Перепечатано из полного собрания законов]. М. : Государственная типография, 1913.
17. Безопасность России. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты: Безопасность и устойчивое развитие крупных городов / гл. ред. К.Б. Норкин. М. : МГФ, Знание, 1998. 496 с.
18. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / від. ред.. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. К. : Ін Юре, 2003. Т. 1 : Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. 2003. 1232 с.